

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2013

Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2013

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2013

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Tabakspijp gemaakt t.g.v. het 50-jarig jubileum van Felix Meritis te Amsterdam. Gouda, Pieter Stomman, 1827.
(Foto en collectie Aad Kleijweg, Delft)

Achterzijde omslag: Bord met afbeelding van zittende pijproker, Delfts blauw.
(Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)
Zie tevens afbeelding hieronder.

ISBN: 978-90-801138-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Kleipijpen van de scheepswerf van Topsvoort aan de Oosteinderweg te Aalsmeer Bert van der Lingen	9
Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland Ruud Stam	33
Bijzondere pijpen uit de digitale Gambier catalogus Arthur van Esveld	51
Een Amerikaanse Chesapeake pijp en een Turkse tsjiboek uit een sloot in de Schermer Bert van der Lingen	59
Felix Meritis: inkoop, gebruik en hergebruik van kleipijpen, 1784-1861 Bert van der Lingen	65
Een Duits engeltje in Leiden Ewout Korpershoek	87
Duitse kleipijpen, de St. Louis World Fair 1904 en Amerikaanse stripfiguren Arjan de Haan	93
Een zeemonsterpijp uit de Nieuwkoopse polder Bert van der Lingen	107
De verspreiding van steel- en manchetpijpen in Europa (16e - 19e eeuw). Een overzicht van de ontwikkeling Ron de Haan	115
Een huis vol pijpen. De boedelinventaris van Geertje Dircks van Neck te Gouda, 1695 Bert van der Lingen	125
Wandtegels versierd met pijprokers: 'Tabackblasers' als wandversiering Wiard Krook	137
English summaries	150

Voorwoord

Voor u ligt het eerste jaarboek van de 'PKN, Stichting onderzoek historische tabakspijpen'.

Waarom dit jaarboek? Ons is gebleken dat er bij een groeiende groep leden behoefte bestaat om de banden met vakmensen, zoals archeologen, historici en kunsthistorici, aan te halen. Daarvoor is het nodig dat wij beschikken over een representatieve jaarlijkse uitgave die ook voor vakmensen interessant is en waar ook zij bijdragen in kunnen publiceren. Ook is er al langere tijd behoefte om artikelen van een grotere omvang te kunnen publiceren. Veelal werden langere artikelen als een soort feuilleton over meerdere nummers verdeeld. Een voorbeeld is het archiefonderzoek naar de pijpenmakers in Leiden door Hans van der Meulen. Dergelijke belangrijke artikelen komen immers als feuilleton niet tot hun recht.

In dit jaarboek treft u een keur van artikelen aan, die veel verschillende onderwerpen behandelen en vanuit verschillende invalshoeken zijn geschreven. Zo zijn er van Bert van der Lingen, en van Ewout Korpershoek artikelen die interessante nieuwe archeologische vondsten tot onderwerp hebben. Wiard Krook schrijft over pijprokers op tegels van de 17e tot 20e eeuw. Arthur van Esveld belicht een aantal zeldzame pijpen van Gambier. Ron de Haan gaat in op de tweedeling in Europa tussen de steelpijpen die vooral in het westen van Europa werden gemaakt en de manchetpijpen die vooral uit Turkije en het oosten van Europa bekend zijn. Arjan de Haan verbindt Amerikaanse folklore met exportpijpen die massaal in Europa vervaardigd zijn voor de Amerikaanse markt.

Op basis van archiefonderzoek zijn door Bert van der Lingen artikelen geschreven over het enorme verbruik van pijpen bij Felix Meritis en over een boedelinventaris van een Goudse handelaarster in pijpen. En Ruud Stam gaat in op de vraag waarom de ontwikkeling van de Belgische kleipijpenindustrie zo sterk afweek van wat we hier in Nederland kennen.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in dit eerste jaarboek van de Stichting PKN,

Het Bestuur van de 'PKN, Stichting onderzoek historische tabakspijpen'.

Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland

Ruud Stam

Inleiding

In de 17e en 18e eeuw kwam de pijpennijverheid nauwelijks echt tot ontwikkeling. Pas aan het einde van de 18e eeuw beginnen er wat grotere bedrijven te ontstaan die langzamerhand wat betere producten gingen afleveren. Pas halverwege de 19e eeuw komt de Belgische pijpennijverheid tot ontwikkeling. De Belgische pijpenmakers oriënteren zich dan deels op de Nederlandse en deels op de Franse voorbeelden. Het is opmerkelijk dat deze ontwikkeling zo anders is dan die in Nederland. In dit artikel zal geprobeerd worden om aan de hand van een aantal factoren deze afwijkende ontwikkeling te verklaren.

1.1. De economische toestand in de Zuidelijke Nederlanden in de periode tot 1830.

De Spaanse Nederlanden.

De economie van de Spaanse Nederlanden teerde in de 17e eeuw nog sterk op haar ontwikkeling in de 16e eeuw. Tot ca 1660 trekt de nijverheid nog enigszins aan. Het Prinsdom Luik en de grote steden zoals Antwerpen, Brussel en Gent, kende de meeste voorspoed. Daar bloeide bijvoorbeeld de kant en de diamantindustrie. Na 1660 verzwakt de economie, vooral in de andere delen van de Zuidelijke Nederlanden geleidelijk en neemt het elan, naarmate de

eeuw vordert, steeds meer af. Niet alleen de sluiting van de Schelde in 1585 en de ongunstige voorwaarden van de vrede van Münster uit 1648 die de Hollandse handel bevoordeelde, maar ook de houding van de Spaanse machthebbers waren factoren die de economische verzwakking veroorzaakten. Van de onbekwame Filips IV en de zwakzinnige Karel II ging weinig leiding uit. Corruptie en hoge belastingdruk verzwakten de economie. De dubbele taak van de mercantilistische staat, het tegengaan van vreemde concurrentie en het weerbaar maken van eigen handel en nijverheid, is door het Spaanse bewind onvoldoende ingevuld om de bedrijvigheid en de handel te beschermen. In de omringende landen gebeurde dit wel, waardoor vooral naar Spanje kon worden uitgevoerd en niet naar de omliggende landen. In de periode 1601 tot 1713 kenden de Spaanse Nederlanden veertig jaar vrede en, direct of indirect, twee en zeventig jaar oorlog, gepaard gaande met brandschattingen en hoge afdrachten voor de kosten van de oorlogen. Ook de, door het centrale bewind in stand gelaten, macht van de steden was een grote belemmering voor de handel en nijverheid. Stapelrecht, verplichting tot lastbreken en tolleren remden de economische ontwikkeling. De belemmeringen, de armoede, het teruglopend elan en het feit dat in de Zuidelijke Nederlanden minder werd gerookt dan in de Hollandse gewesten waren geen goede voorwaarden voor het tot stand komen van een eigen pijpenindustrie van enige allure onder het Spaanse bewind.

Afb. 1. "Tom Pouce" van Wingender-Knoedgen, Chokier, ca 1850, "Faust" en onbekend figuur van Wingender Freres, Chokier, laatste kwart 19e eeuw.

De Oostenrijkse Nederlanden.

In 1713, toen de Vrede van Utrecht een einde maakte aan de Spaanse Successieoorlog kwamen de Zuidelijke Nederlanden onder Oostenrijks bewind. Pas na de Oostenrijkse Successieoorlog, die in 1748 eindigde met de Vrede van Aken, kreeg Maria-Theresia haar handen vrij tegenover de Verenigde Provinciën en kwam er langzaam verbetering in de economische toestand van de Oostenrijkse Nederlanden. Haar regeringsperiode en die van Joseph II werden gekenmerkt door verlichting, centralisatie, absolutisme en een krachtig bestuur. Met name door het doelbewuste, stapsgewijze optreden ten aanzien van de douanepolitiek werd een flink deel van de achterstand op mercantilistisch gebied ingehaald. Ook kwam er steun voor nieuwe bedrijven en werden monopolies en feodale rechten veelal afgeschaft. Tot slot waren ook de verbeteringen van de infrastructuur en de verbetering van de toegang tot en de vergroting van de haven van Oostende factoren die bijdroegen aan de opbloei van de Zuidelijke Nederlanden. De handel profiteerde hier sterk van. De handelsbalans met bijvoorbeeld de grootste handelspartner, Frankrijk, verbeterde aanzienlijk¹. Op het gebied van de pijpennijverheid zien we een verhoogde activiteit en aan het einde van de 18e eeuw de eerste stappen naar kwaliteitsbewuste productie en export.

Afb.2. "De rentenier", derde kwart 19e eeuw en
"de lansknecht", Wingender-Knoedgen, Chokier, ca 1850.

De Franse tijd.

Eind 1794 werden de Zuidelijke Nederlanden definitief bezet en gingen vanaf 1 oktober 1795 deel uitmaken van de Franse Republiek. In de Franse tijd werd het begin van de industriële revolutie duidelijk zichtbaar. Hierdoor werd België het eerste land op het vaste land van Europa waar de industrie zich begon te ontwikkelen op een wijze zoals die uit Engeland reeds bekend was. Ook de verdere afschaffing van privileges en van economische autonome bevoegdheden van lagere overheden droeg bij aan de verdere economische ontwikkeling. Voorts leverde de inlijving bij Frankrijk kansen op voor de afzet naar de beschermde Franse afzetmarkt. Daarentegen was de handel met Engeland ten tijde van het Directoire in de periode 1796–1798 onmogelijk en viel de handel met Holland met ruim een kwart terug². De heropende haven van Antwerpen groeide in de periode 1795-1806 snel³. Na ca 1805 gaan de kosten van de oorlogvoering zwaar op de economie drukken. Het Continentale Stelsel van 1806 belemmerde de export overzee aanzienlijk. De economische malaise van het keizerrijk na 1811 werkt in de Katholieke Nederlanden sterk door. De haven van Antwerpen was nog slechts een oorlogshaven. De pijpennijverheid concentreerde zich aanvankelijk in een kleiner aantal centra maar begon aan het einde van de Franse periode aan een snelle opmars, die onder Koning Willem I zou worden voortgezet. De economisch gemiddeld gunstige ontwikkeling in de Franse periode had het elan versterkt en zal de vraag naar betere pijpen onder een breder deel van de bevolking zeker hebben gestimuleerd. Door een aantal pijpenmakers werd op deze vraagverandering ingespeeld.

De Nederlanden onder een gezag.

Op 16 maart 1815 werd Koning Willem I gekroond tot koning der Nederlanden en was de nieuwe eenheidsstaat omvattende de XVII Provinciën der Nederlanden en het Prinsdom Luik, een feit. De inspanningen voor de aanleg van kanalen had voor de Zuidelijke Nederlanden gunstige gevolgen. De reeds ten tijde van de Franse overheersing op gang

gekomen industriële revolutie zette zich voort. Het gemiddelde reële loon steeg⁴. De haven van Antwerpen groeide aan het einde van deze periode uit tot de machtigste haven van het Verenigd Koninkrijk⁵. Hoewel veel van de stimuli voor de economische ontwikkeling aan de Zuid-Nederlandse pijpennijverheid voorbij gingen, kan gesteld worden dat, de verandering van het economische klimaat, in samenhang met de reeds in gang gezette kwaliteitsverbetering van het product, leidde tot een verder vergrotende vraag naar in de Zuidelijke Nederlanden geproduceerde pijpen. Dit had vooral in de tweede helft van de regeerperiode van Koning Willem I een gunstige ontwikkeling van de pijpenproductie in het latere België in zowel kwantitatieve als kwalitatieve zin tot gevolg. Bovendien konden de Belgische pijpenmakers nu ook naar onze koloniën hun pijpen uitvoeren zonder extra heffingen.

1.2. De pijpenproductie tot 1830

Uit de thans bekende archief gegevens valt af te leiden dat de pijpennijverheid in België in 1637 in Luik begon⁶. Ook in Namen (1639), Bouvignes (1639), Doornik (1639), Schoten (1644) en Gent (1665) ontstaan pijpenmakerijen. Voor een flink deel zijn het pottenbakkers en handelaren die hun bedrijf uitbreiden met het maken van pijpen. Allen werkten voor zover te overzien voor de lokale markt en produceerden zeer vermoedelijk groffe pijpen. Het waren kleine bedrijven. Er was weinig elan en dus weinig kwaliteitsvraag die tot een kwalitatief hoogwaardige productie aanleiding gaf. Toestemming voor het oprichten van een pijpenmakerij duurde vaak lang en werd ook vaak geweigerd. Gedurende de 17e eeuw starten nog een aantal pijpenmakers. Sommige werken slechts korte tijd. Het aantal centra van pijpennijverheid neemt tegen het eind van de 17e eeuw af, in lijn met de verzwakende economische situatie. Bouvignes en Namen vallen af en alleen in Luik en Doornik blijft een pijpennijverheid bestaan. In totaal beginnen 9 ondernemers in en rond Luik in de 17de eeuw⁷. In Namen komt pas weer in 1700 een bedrijf op gang. In Doornik zijn in de hele 17e eeuw slechts enkele bedrijven actief. In de Zuidelijke Nederlanden heeft geen pijpen-

Afb. 3. Knoedgen, Bree en Wingender Freres, Chokier, laatste kwart 19e eeuw en "Tom Pouce", Wingender-Knoedgen, Chokier, ca 1850.

makersgilde bestaan. Daarvoor was de nijverheid te verspreid over de verschillende delen van het land en was er mede door de onvoldoende onderlinge concurrentie weinig gerichtheid op kwaliteitsproductie. In feite is in de 17e en 18e eeuw slechts sprake van een marginale nijverheid. Van export van enige betekenis is in de 17e eeuw geen sprake. In de 18e eeuw neemt het aantal pijpenmakerijen toe en eveneens het aantal plaatsen waar pijpen worden geproduceerd. In de 18e eeuw starten pijpenmakers onder andere een bedrijf in: Luik, Andenne, Namen, Roeselare, Doornik, Mons, Mariemont, Malines, Brussel, Kortrijk, Hasselt, Antwerpen, Brugge, Gent, Olmen, Lier, Schaffen, Balen en Zemmer (thans in Duitsland gelegen).⁸ Slechts enkele bedrijven bereikten enige stabiliteit en een wat grotere omvang, zoals de bedrijven van Charles Claessens en Egbert Haersevoort, met 10-30 werknemers, in de jaren zestig van de 18e eeuw in Antwerpen. Ook het bedrijf van Michel-Joseph Petit in Tournai was een van de betere bedrijven. De derde generatie Petit, Charles Joseph, verplaatst in 1796 het bedrijf naar Mons.

Dit bedrijf groeide in het begin van de 19e eeuw uit tot een van de belangrijkste bedrijven van België. Uit de schaarse gegevens uit de Franse tijd valt op te maken dat de pijpennijverheid aanvankelijk weinig florerend was. Er werden nieuwe bedrijven gesticht in Andenne, Namen, Mons, Poperinge, Kortrijk, Maaseik, Tournai en Roeselare.⁹ Ook waren er rond 1800 twee pijpenmakers actief in Luik. Het totale aantal centra nam in de Franse tijd in Wallonië echter af.¹⁰ In Vlaanderen nam het aantal nieuwvestigingen toe. Goldberg noemt in 1814 pijpenfabrieken in Doornik, Gent, Namen, St. Servais en Ardennes op de rechter oever van de Maas.¹¹ In Andenne groeit het aantal pijpenmakersbazen het snelst (van twee in 1808 tot zeven in 1816) en begon deze plaats zich te ontwikkelen tot een centrum van pijpennijverheid. De groei van de nijverheid zal zeker ook bevorderd zijn door de invoerrechten die vanaf 1798 door het Franse gezag werden geheven op de Hollandse pijpen, waardoor de Hollandse pijpenmakers ernstig werden benadeeld. Ook werd de groei van de Belgische bedrijven bevorderd door de gemakkelijke afzet in Frankrijk omdat België toen een deel van Frankrijk was.¹² Anderzijds werd de afzet belemmerd door de teruggang van het roken door de hoge tabaksprijzen aan het einde van de Franse tijd.¹³

De kwaliteit van de pijpen die in de Oostenrijkse Nederlanden vervaardigd werden was over het algemeen slecht tot zeer slecht. Ze waren zeer

breekbaar, vaak vervormd, slecht afgewerkt en verkleurd. In 1770 stelt de adviseur Paradis van de Raad van Financiën een rapport op over de slechte toestand van de pijpennijverheid. Hij stelt daarin ondermeer dat de fabrieken niet welvarend zijn en dat deze niet zo'n complete productie hebben als de Hollandse. Een van de geheimen van de Hollandse pijpenfabrieken is volgens Paradis de samenstelling van de klei want de klei uit Andenne is te fijn en moet met minder fijne klei gemengd worden om even goede en mooie pijpen te kunnen maken als de Hollandse. De Belgische pijpenmakers mengen de klei niet zoals de Hollandse pijpenmakers dat wel doen met Keulse klei.¹⁴ Ook de manier waarop de Hollandse ovens gebouwd zijn en de manier waarop de Hollandse pijpenmakers de temperatuur kunnen controleren, het gebruikte water en de manier waarop de Hollandse pijpen worden vervaardigd noemt hij als oorzaken. De Belgische pijpenmakers bereiken om deze redenen niet de mate van perfectie van de Hollandse fabrieken.¹⁵ Een verzoek uit 1782 om de invoer van pijpen uit Holland in de Oostenrijkse Nederlanden te verbieden wordt afgewezen om reden van de slechte kwaliteit van de lokale pijpenproductie¹⁶: *“Indien de pijpen die men in ons land (de Zuidelijke Nederlanden) vervaardigde de kwaliteit en de schoonheid van deze van Holland zou benaderen, zou dit inderdaad een motief zijn om de transit (van Hollandse pijpen door de Zuidelijke Nederlanden)*

Afb. 4. Knoedgen, Bree, fantasie figuren, laatste kwart 19e eeuw.

te verhinderen. Maar het verschil is zeker zo groot als het verschil tussen slecht aardewerk en mooi porselein en ik geloof, dat de doorvoer van alle Hollandse pijpen geen schade zou berokkenen aan de kleine hoeveelheid die wij exporteren." Ook over de kwaliteit van de pijpen van Egbert Haersevoort uit Antwerpen, die stelde dat hij eerste klas pijpen naar Amerika verzond, weten we door opgravingen in de kathedraal van Antwerpen, dat deze niet zo goed was als die van de fijne Goudse pijp, maar eerder overeenkomt met de groffe pijpen uit Gorinchem en Schoonhoven.¹⁷ Over kwaliteit van de pijpen in de Franse tijd is niet veel bekend. Dat de kwaliteit toenam moge uit een paar voorbeelden blijken. De bekendste fabriek in Andenne tijdens het Keizerrijk was de fabriek van François en Louis Winand. Zij merkten hun pijpen met W:S. Deze pijpen waren zeer gevraagd en werden geïmiteerd, wat een teken is dat de kwaliteit uitstak boven het gemiddelde.¹⁸ Pierre Heurter, eveneens uit Andenne, neemt in 1808 met succes deel aan een nijverheidstentoonstelling in Namen.¹⁹ Ook dit wijst op de ontwikkeling van een kwalitatief betere productie van gewone pijpen.

De in de Zuidelijke Nederlanden vervaardigde pijpen deden de Goudse pijpen dus nauwelijks concurrentie aan. Wel zullen de Gorinchemse en Schoonhovense pijpenmakers concurrentie onderhouden hebben door met name de pijpen van Haersevoort.²⁰ Omgekeerd waren de Hollandse kwaliteitspijpen in België zoveel meer in trek dat dit voor de lokale pijpenmakers heel nadelig was. Wel zijn er voorbeelden bekend van het goedkoop aanbieden van Hollandse pijpen om op die manier beginnende Belgische pijpenmakers uit de markt te drukken. Zo werden in Namen, om de in 1715 beginnende pijpenmaker Denison weg te concurreren, Hollandse en Luikse pijpen tegen de helft of minder van de gangbare prijs aangeboden.²¹ Verder is er het mooie verhaal van een schip geladen met Hollandse pijpen dat met opzet in 1765 bij Oostende door de Hollanders tot zinken werd gebracht om zo de lading tegen een zeer lage prijs in de stad te laten verkopen,

teneinde daar een beginnende pijpenmaker het werken onmogelijk te maken.²² Het is niet duidelijk wat het waarheidsgehalte van dit overgeleverde verhaal is. Vermoedelijk zegt dit verhaal meer over de concurrentiekracht van het Goudse product pijp dan over wat werkelijk plaatsgevonden heeft. Lading van voor de kust gezonken schepen werd verplicht in de stad verkocht. Het is zeker geen actie van de Goudse pijpenmakers geweest. Marktversturende acties werden wel door handelaren uitgevoerd.

Duidelijk is dat de eerste Belgische pijpenmakers al probeerden om de concurrentie van de Hollandse pijpen tegen te gaan. Zo beloofde de Luikse pijpenmaker Tyvaert in 1637 aan zijn compagnon Swymborne om geen Hollandse pijpen naar Luik te verhandelen.²³ Bovendien vraagt een aantal pijpenmakers in de 17e eeuw exclusieve rechten op het vervaardigen en verhandelen van pijpen en verboden op de invoer van pijpen. Gelet op de zeer slechte kwaliteit van de eerste Belgische producten bestond daartoe voor deze pijpenmakers ook de noodzaak. Echter het is onwaarschijnlijk dat lokale maatregelen de toestroom van Nederlandse pijpen

Afb. 5. België, onbekende fabrikant, laatste kwart 19e eeuw.

Afb. 6. Thres-Knoedgen, Luik, 1846.

wezenlijk zal hebben beïnvloed. In 1680 wordt een invoertarief van 5% van de waarde in de Spaanse Nederlanden ingesteld op alle soorten pijpen.²⁴ Ook deze heffing was onvoldoende hoog om de importen van de zozeer geapprecieerde Nederlandse Pijp in de Zuidelijke Nederlanden te belemmeren. Ook in de 18e eeuw zijn er voorbeelden van protectionistische stedelijke politiek. Rond 1720 was er in Antwerpen bijvoorbeeld voor het eerst een pijpenmaker werkzaam. Deze kon echter niet tegen de Hollandse concurrentie op en verdween spoedig. Aan de Antwerpse pijpenmaker Jan van Boxcel werden in 1732 daarom door de stad Antwerpen voorrechten verleend, indien hij “soude comen te maecken de fabricq van pijpen” om de Goudse concurrentie tegen te gaan.²⁵ Ook werd om de productie van Egbert Haersevoort te beschermen, die zijn bedrijf in 1758 in Antwerpen begon, op de inkomende pijpen in Brabant een invoerheffing van 17 stuivers per gros geheven. Een zeer hoge heffing waarvan de Goudse pijpenmakers veel last hadden getuige een brief 1789 van het stadsbestuur van Gouda.²⁶ De Hollandse producten waren duurder door hun kwaliteit, transport, heffingen, tolgelden en invoerrechten, maar verkochten, vooral onder de meer gegoeden, beter dan de kwalitatief veelal laagwaar-

dige lokale producten. Sinds 1751 werden in de hele Zuidelijke Nederlanden 13 stuivers per gros aan invoerrechten geheven.²⁷ De invoerrechten werden echter massaal ontdoken, zoals ondermeer blijkt uit een order van de Oostenrijkse Keizer uit 1753, waarin strenge straffen werden gesteld op deze fraude.²⁸ Vanaf 1798 werd door het Franse gezag op de Hollandse pijpen een hoog invoerrecht van 17 stuivers per gros geheven, waardoor de Hollandse pijpenmakers ernstig werden benadeeld.²⁹

Concluderend kan worden gesteld dat in de 17e en 18e eeuw de kwaliteit van de pijpen die in de Zuidelijke Nederlanden werden vervaardigd zo slecht was dat hiervan geen directe concurrentie voor de Goudse kwaliteitspijp uit kon gaan en er dus veel Goudse pijpen werden ingevoerd. De voornaamste redenen dat er in België geen belangrijke pijpennijverheid in de 17e en 18e eeuw is ontstaan is dan ook te wijten aan de volgende factoren: -de economische situatie, -het ontbreken van grotere concentraties pijpenmakers waardoor onderlinge concurrentie ontbrak waardoor er geen stimulans was om betere pijpen te vervaardigen, - het niet plaatsvinden van de benodigde technologie-transfer.³⁰ Ook dit laatste is vermoedelijk veroorzaakt door de geringe omvang van de centra en de marginale verdiensten, waardoor de stimulans ontbrak om betere technologieën in huis te halen.

Afb. 7. Thres-Knoedgen, Luik, 1846.

De periode onder Koning Willem I laat een sterke opleving van de Zuid-Nederlandse pijpennijverheid zien. Het aantal plaatsen waar pijpen worden vervaardigd neemt fors toe. Een in 1820 van regeringswege ingesteld onderzoek naar de staat van het fabriekswezen laat echter zien dat de toestand van de pijpenmakerijen in het algemeen qua rentabiliteit verslechtert in de periode 1813 – 1819.³¹ Dit wordt vooral geweten aan (illegale) invoer van pijpen. Ook de export naar Frankrijk stopt en dit brengt een slag toe aan bedrijven in de provincies Namen (Andenne) en Henegouwen (Nimy en Mons). Anderzijds werd in deze periode de afzet in Holland gemakkelijker. Zo profiteerde onder andere de fabriek van Ritzen in Maaseik hiervan³² en later ook het bedrijf van Petit in Mons. Echter tegenover de vrije uitvoer naar Noord-Nederland stond dat er weer veel import van Hollandse pijpen was. Een ander voordeel voor de Belgische pijpenmakers was de vrije uitvoer naar de Nederlandse koloniën. De gehele periode 1815 – 1830 overziend is duidelijk dat er een enorme groei van het aantal pijpenmakerijen valt te constateren. Voor het overgrote deel zijn het kleine bedrijfjes met geen of een zeer beperkt aantal werknemers. Zo wordt over beide bedrijven in Brugge in 1819 opgemerkt: *Beide pijpenmakers wier arbeid echter zoo weinig betekent dat zij niet eenmaal een eigen oven hebben.*³³ Alleen in Henegouwen (Mons en mogelijk ook Nimy), Namen (Andenne) en in Limburg (Maaseik) komen grotere bedrijven voor met een omvang van enige tientallen werknemers. De verdiensten en vermoedelijk daardoor ook de lonen, staan onder druk. Veel bedrijfjes verdwijnen nakorteretijd weervan de markt. De kwaliteit van de geleverde producten is duidelijk beter dan in de 18e eeuw. De pijpenmakers oriënteren zich voor de vorm en kwaliteit van de pijp nog voornamelijk op Gouda als maatgevend productiecentrum. Niet alleen worden de vormen geïmiteerd maar soms komen regelrechte aanduidingen voor die de schijn van een Goudse kwaliteitsproduct moeten wekken. Zo merkt Chretien Pierre Guyson uit Poperinge de stelen van zijn pijpen met 'Gauda' en 'Verzil'³⁴ en merkte Malfait in Kortrijk met het Goudse merk de gekroonde WS en het Goudse

wapen op de zijkant van de hiel.³⁵ Bij de opgave van merken in 1819 wordt bij de fabriek van Petit opgemerkt dat hij zijn lange Hollandse pijpen merkt met WS en zijn lange 'Franse' met een leeuw.³⁶ De aandacht voor kwaliteit blijkt ondermeer uit de deelname van de twee voornaamste pijpenmakers aan industriële exposities. Zo exposeert Winand (Andenne) in 1824 in Tournai en behaalt een bronzen medaille.³⁷ De pijpen van Petit (Mons) waren volgens de jury van de nijverheidsexpositie van 1825 te Haarlem van goede kwaliteit. Bovendien vermeldt de jury dat Petit allerhande soorten Duitse pijpen produceerde om de invoer van pijpen uit Duitsland (Westerwald) tegen te gaan.³⁸ Dit laatste is opmerkelijk omdat dit gegeven laat zien hoe sterk de Duitse concurrentie uit het Westerwald werd ervaren.³⁹ Concluderend kan gesteld worden dat in de periode dat België tot ons koninkrijk behoorde de pijpennijverheid nog steeds zeer verdeeld over geheel België gevestigd was. Slechts enkele grotere bedrijven weten een kwalitatief hoogwaardige productie te realiseren die geënt is op de Goudse voorbeelden.

2.1. De economische ontwikkeling na de onafhankelijkheid.

België ging onder het bestuur van de beide Leopolds en van Koning Albert sterk vooruit, vooral op industrieel gebied. Daaraan hebben de textielindustrie in Vlaanderen en vooral de ijzerindustrie en de kolenmijnen in Wallonië en het dichte spoorwegnet veel bijgedragen. Antwerpen werd, na een sterke teruggang in de jaren 1830 – ca 1843, een belangrijke transitohaven en tussen 1843 en 1880 de eerste haven op het Europese continent.⁴⁰ De eerste jaren van de Belgische onafhankelijkheid bracht nog weinig voorspoed en dus ook voor de pijpenmakers. De hoge tolmuren in Europa, de teloorgang van de lijnwaadindustrie en de koloniale stelsels waren voor een klein land als België ongunstig. Pas vanaf het midden van de 19e eeuw neemt de conjunctuur overal ter wereld een gunstige wending. Het economisch hoogtij duurt tot 1873. België profiteert hier sterker van, sterker dan Nederland. Vanaf 1863 stijgt het bruto binnenlands

Afb. 8 (links); J. Knoedgen, Bree, laatste kwart 19e eeuw. "Duchesse de Brabant" uit Franse mal van Goujon (a Paris) die via Wingender in handen kwam van Knoedgen.

Afb.9 (rechts); "Abd-El-Rahman" emir en onderkoning van Spanje. Werd in 732 bij Poitiers door Charles Martel verslagen.

product per hoofd van de bevolking in België boven dat van Nederland uit. Het blijft in België hoger liggen tot aan de Eerste Wereldoorlog.⁴¹ De dynamische burgerij gebruikt haar politieke macht om door een combinatie van liberale denkbeelden, dirigistische interventies en lage lonen van de arbeiders de economische ontwikkeling te stimuleren.⁴² Het Waalse deel heeft een duidelijk economisch overwicht. De in 1873 inzettende economische crisis had zijn dieptepunt in 1895. De groei in België bleef in deze periode iets achter bij Nederland. De terugkeer naar economisch protectionisme in Europa en Amerika beperkt de export. Na 1895 laat de economie een versterkte groei zien. De Eerste Wereldoorlog maakt hier een einde aan. De Belgische pijpenindustrie laat in de 19e eeuw wisselend succes zien. In de tweede helft van de 19e eeuw wordt de grootste productie en export bereikt. Na de Eerste Wereldoorlog gaat de pijpenindustrie gestaag terug als gevolg van de veranderende rookgewoonten.

2.2. De ontwikkeling van de pijpenindustrie na 1830

Ook na 1830 worden er in tal van plaatsen nieuwe pijpenmakerijen opgericht. Dit gebeurt o.a. in: Ahin, Andenne, Bree, Brugge, Bury, Chokier, Flémalle-

Grande, Gent, Geraardsbergen, Herstal, Izegem, Jemeppe, Jumet, Luik, Maaseik, Maisières, Mechelen, Mons, Mont-sur-Marchienne, Nimy, Quaregnon, Roux, en Saint Symphorien.⁴³ Voor een deel zijn dit marginale bedrijven die slechts kortere tijd bestaan en weinig of geen werknemers in dienst hebben. Een aantal pijpenmakerijen groeit echter uit tot een groot bedrijf. Het zijn veelal juist deze bedrijven die een langer leven beschoren zijn. Als belangrijke pijpenmakerijen zijn te noemen:⁴⁴

Ritzen, Maaseik	1810-1861
Winand, Andenne	1800-1847
Knoedgen-Frères / Trees, Luik	1843-1930
Heurter / Leonard, Andenne	1768-heden
Wingender, Chokier	1834-1930
Leveque, Andenne	1830-1944
Knoedgen, Bree	1853-1928
Barth, Andenne	1855-1885
De Bevere, Kortrijk	1825-1950
Nihoul, Nimy	1819-1920
Petit, Mons	1796- ca 1875
Scouflaire, Nimy	1834-1918

In onderstaande tabel is een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de pijpenindustrie op basis van officiële statistieken.⁴⁵

Ontwikkeling pijpennijverheid in de 19e eeuw.⁴⁶

Provincie / plaats	1819 (Meulen)	1819 (Brugmans)		1846		1848	1896			1910		1926		1930	
	A	A	W	A	W	A	A	W	A	W	A	W	A	W	
Antwerpen		5	18												
Antwerpen	1														
Mechelen	1			2	2	+									
Lier	3			2	7										
West-Vlaanderen		8	18											1	35
Brugge	2			1	4										
Thielt	1														
Roeselare	3			2	19		3	3	1	3					
Poperinge	1			2	7	+			1	3					
Kortrijk	2			1	4	+	1	31	1	48	1	24			
Vlamertinghe	1			2	2	+									
Izegem				1	3										
Yperen							4	6							
Oost-Vlaanderen		7	2												
Gent	8			4	4		4	5							
St. Nicolaas	1					+									
Geeraardsbergen	1					+									
Wetteren									1	1					
Limburg		1	?												
Maaseik	1			1	17	+									
Bree							1	30	1	40					
Zuid-Brabant		1	7											1	3
Molenbeke	1														
Luik⁴⁷		2	3												
Luik	2			1	24	+	1	18	(1)	(20)					
Seilles / Ben Ahin	1			2	10	+									
Huy				1	7	+									
Chokier				1	16		1	48	(1)	(20)					
Namen		11	82											2	24
Namen	5			6	13	+									
Andenne ⁴⁸	4			9	115	+	2	16	3	18	1	21			
Andenelle	1														
Flawinne Mettet				2	1										
Sclayn						+									
Henegouwen		5	57											1	4
Tournai	2														
Mons	1			1	86	+									
Nimy-Maisières	2			4	117	+	3	42		3	23				
Casteau	1					+									
Soignies						+									
Hautrage						+									
Quaregnon						+									
Jumet							1	-							
Totaal			187		458			199		156		45		66	

A = aantal bedrijven ; W = aantal werknemers inclusief kinderen en leidinggevenden voor zover opgegeven.

Bovenstaande tabel laat zien dat de uitstoot onder de kleine bedrijven het sterkste was en de grotere bedrijven het beste konden overleven. Dit is niet verwonderlijk in een markt waar een steeds groter beroep werd gedaan op de differentiatie van het product, steeds meer niche markten ontstonden

en de consument steeds kritischer werd t.a.v. de kwaliteit van de pijp waaruit hij rookte en waarmee hij zijn zelfexpressie kon tonen.⁴⁹ Dit betekent dat bedrijven om te overleven een breed pakket aan pijpen moesten aanbieden, flexibel moesten inspelen op de grillen van de markt, snel grote

hoeveelheden moesten kunnen leveren en kennis van marketing (avant la lettre) even belangrijk was als technische kennis. Alleen bij grotere bedrijven kon dit worden gerealiseerd. Immers zij konden hun arbeidskrachten flexibel inzetten, hadden voldoende kapitaal en hadden een bedrijfsleiding die zich bezig kon houden met management, verkoop en ontwikkelingen in de buitenwereld. Dit laatste was alleen mogelijk doordat winst werd gemaakt over een groter afzetvolume en op de duurdere pijpen een hogere winstmarge veelal haalbaar was. De 19e eeuwse grotere pijpenmakerijen hadden veelal tussen de 30 en 50 werknemers. Alleen Barth uit Andenne had langere tijd rond de 110 werknemers. In feite zijn de grotere Belgische bedrijven dus relatief bescheiden van omvang en zullen ook niet alle voordelen van een groot bedrijf steeds gerealiseerd zijn. De omvang van twee Noord-Franse Fabrieken was bijvoorbeeld veel groter. Zo had Gambier (Givet) rond 1865 ca 360 en in 1875 zelfs 550 werknemers. De aantallen werknemers van Fiolet (St.-Omer) mag op basis van de productiecijfers op zeker 1,5 keer die van Gambier worden gesteld.⁵⁰

Geheel passend in de lijn van de vorming van grote bedrijven zijn de patenten, die vooral in de tweede helft van de 19e eeuw internationaal door pijpenmakers werden gebruikt, om hun producten voor namaak te beschermen op eigen en buitenlandse markten. Vooral Charles Crop & Sons uit Londen maakte hier veel gebruik van, maar ook Franse pijpenmakers als Fiolet en Gambier en de Duitse pijpenmaker Julius Wingender uit het Westerwald lieten meerdere modellen beschermen.⁵¹ Wingender-Knoedgen uit Chokier was een van de weinige Bel-

gische firma's die in april 1858 een pijp liet patenteren op basis van de 4 jaar eerder tot stand gekomen patentwet van 24 mei 1854. Het betrof een figurale pijp die de rook door de mond kon uitblazen.⁵² Dus ook hier zien we dat het slechts een van de allergrootste bedrijven is die een patent aanvraagt.

In de 19e en 20e eeuw speelde de internationale concurrentie een belangrijke rol. Vooral Nederland en later ook Frankrijk waren grote leveranciers van kleipijpen op de Belgische markt. Voorts was ook de Duitse concurrentie aanzienlijk wat ondermeer blijkt uit een paragraaf over de kleipijpenproductie in een publicatie van het Bureau Commercial ter gelegenheid van de 'Exposition Universelle et Internationale Liège 1905', waar opgemerkt wordt: 'Nos producteurs ont surtout à lutter contre la concurrence allemande'.⁵³ Dat de hoge importtarieven als belemmerend ervaren werden blijkt uit het feit dat Petit in 1835, ter gelegenheid van de Brusselse nijverheidstentoonstelling zich beklagt over de hoge tarieven van de omliggende landen.⁵⁴ Ook probeerden bedrijven de importbelasting te ontlopen door aan beide zijden van de grens een bedrijf te hebben. Een voorbeeld is Scouflaire dat in Nimy (B) en Onnaing (Fr) vestigingen had.

Het belang van de bedrijven wordt vaak weerspiegeld in de deelname aan diverse nijverheids- en wereldtentoonstellingen.

Opvallend is het ontbreken op deze tentoonstellingen van Trees, Knoedgen, Leveque, Heurter, Scouflair en Wingender. Anderzijds is de deel-

bedrijf	plaats	tentoonstelling	waardering	Omvang bedrijf
J. Bogaert	Brugge	Brussel 1830	-	Zeer klein
P.C. Guyson	Poperinge	Gent 1820	-	Vrij groot
De Bevere	Kortrijk	Brussel 1841	Eervolle vermelding	Klein
F. J. Ritzen	Maaseyk	Brussel 1841	Bronzen medaille 1 ^e klas	Groot
C. J. Petit	Mons	Haarlem 1825	Meest eervolle vermelding	Groot
idem	Mons	Brussel 1830	-	-
idem	Mons	Brussel 1835	Pijpen zo mooi als uit Gouda, Bronzen medaille 2 ^e klas	-
idem	Mons	Bergen 1851	Mooiste en meest complete	-
J-B. Nihoul	Nimy	Brussel 1841	Bronzen medaille 2 ^e klas	Groot
		Bergen 1851	-	
L. Winand	Andenne	Gent 1820	Eervolle vermelding	Groot

Deelname van pijpenmakers aan nationale tentoonstellingen, gerangschikt per provincie.⁵⁵

name van Jean Bogeart nauwelijks te begrijpen. Dit bedrijf was zo onbeduidend dat de pijpen niet gemerkt werden en de pijpen bij een pottenbakker gebakken werden. ⁵⁶Ook de deelname van De Bevere in 1841 is verwonderlijk. Het bedrijf was toen nog klein en nadat het was uitgegroeid tot een van de grootste bedrijven nam het aan geen van de exposities meer deel. Drie Belgische pijpenmakers namen deel aan wereldtentoonstellingen en andere grote internationale exposities. Dit waren Desiré Barth uit Andenelle, M. Wingender uit Chokier en Levêque uit Andenne. ⁵⁷

- Barth nam deel aan Dublin, 1862; Londen, 1862; Dublin, 1865 (eervolle vermelding); Parijs, 1867 (eervolle vermelding); Londen, 1871; Philadelphia, 1876; Parijs, 1878.
- Wingender nam deel aan Santiago di Chili, 1875; Philadelphia, 1876; Parijs, 1878 (bronzen medaille); Amsterdam, 1883.
- Levêque nam deel aan de expositie in Parijs van 1878.

In Philadelphia nam Wingender deel met lange 'Goudse' modellen. Deze waren echter korter en minder fijn afgewerkt dan de pijpen van Goedewaagen.⁵⁸ Wingender merkte sommige pijpen⁵⁹ naar aanleiding van de wereldtentoonstelling in Parijs van 1878 op de steel met de tekst: "W.F. medaille / a Paris 1878". Dit waren de pijp met de hagedissen en de matrozenkop. Aangenomen mag worden dat de fabrieken vanwege hun grote export aan deze internationale tentoonstellingen hebben deelgenomen. Opvallend daarbij is dat de deelname aan de wereldtentoonstellingen valt in de periode dat vanuit België het grootste volume aan pijpen werd uitgevoerd. Opvallend is ook dat op geen van de tentoonstellingen de Belgische pijpen een zeer hoge waardering oogsten.

De productie en de export van D. Barth verdient hier apart vermeld te worden vanwege de uitzonderlijk krachtige ontwikkeling die het bedrijf doormaakte en omdat dit grootste bedrijf van België precies in de periode tussen de statistieken van 1846 en 1896

Afb. 10. Opgegraven pijpen Desiré Barth, Andenne. De pijp met kangoeroe was bestemd voor de Australische markt. Tweede helft 19e eeuw.

zich ontwikkelde, waardoor hier geen cijfers van bekend zijn. In het in 1855 opgerichte bedrijf produceerde Barth reeds in 1862 ca 1000 gros pijpen per week.⁶⁰ Hij verkocht zijn pijpen voor 1-10 franc per gros.⁶¹ In het officiële Belgische rapport over de wereldtentoonstelling in Parijs van 1867 wordt vermeld dat Barth in dat jaar 100-120 werknemers in dienst heeft en per week 900-1000 gros produceert (dus 129.600 tot 144.000 stuks) waarvan een vijfde deel geëxporteerd werd.⁶² Voorts vermeldt ditzelfde rapport dat Barth zijn eervolle vermelding te danken heeft aan zijn goede kwaliteit en gematigde prijzen. In het rapport van de Belgische vertegenwoordiging bij de wereldtentoonstelling in Londen van 1871⁶³ wordt vermeld dat Barth 110 arbeiders in dienst heeft en per jaar 50.000 gros pijpen (ca 7,2 miljoen stuks) produceert.⁶⁴ 80% hiervan wordt geëxporteerd naar Australië, Guinee en Californië. Een specialiteit van Barth was een korte pijp gedecoreerd met schubben voor Californië.⁶⁵ Naast fraaie pijpen produceerde hij, zoals uit opgravingen blijkt ook extreem eenvoudige pijpen.⁶⁶ We zien dus dat Barth bij een kennelijk teruglopende binnenlandse markt het volume van zijn productie in stand weet te houden door het aandeel dat geëxporteerd wordt fors op te voeren. Barth stopt in 1885 met de productie. Uit bovenstaande tabel blijkt dat in Andenne in 1896 nog slechts twee pijpenmakerijen over zijn met 16 werknemers. Kennelijk is de expansie van Barth ten koste gegaan van andere bedrijven in Andenne.

De opkomst van de Bruyère pijp en de sigaret zijn de bekende factoren die de neergang van de klei-pijp bewerkstelligen. Toch blijft in België de productie van kleipijpen nog relatief lang op een redelijk niveau gehandhaafd. De Amerikaanse Burgeroorlog, de daarop volgende financiële crisis en de verhoging van de Amerikaanse invoerrechten aan het einde van de 19e eeuw zijn factoren die de nijverheid sterk beïnvloeden. Ook de voortdurende concurrentie van Franse, Nederlandse en Duitse pijpenmakers blijft een factor van betekenis. Echter pas de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de jaren dertig zorgen ervoor dat de grootste bedrijven stoppen. Kort na de eerste wereldoorlog is een korte opleving zichtbaar, die meer te maken heeft met het aanvullen van tekorten op elk terrein dan met een structurele opleving. De nijverheid maakt gebruik van de nationalistische gevoelens en de vreugde over de bevrijding door een aantal politieke pijpen uit te brengen. Ook de productie van schiettentpijpen en -figuren kan de terugloop in de productie niet compenseren.⁶⁷ Als voornaamste bedrijf blijft na 1930 De Bevere over, die toen nog ca. 10.000 gros per jaar produceerde.⁶⁸ Heurter is

dan inmiddels ook reeds gestopt. De productie, die voor een flink deel uit schiettentartikelen bestaat wordt door Leonard overgenomen. Het bedrijfje is dan heel klein geworden, maar weet zich te handhaven tot de dag van vandaag. Thans legt het zich toe op een toeristische functie.⁶⁹ De Bevere groeide in de periode na de Eerste Wereldoorlog meer dan andere bedrijven, maar bereikte niet meer de omvang van 1910. Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft de Bevere veel te leiden door gebrek aan grondstoffen en arbeiders en door boetes, confiscaties en bomschade. Het bedrijf stopt in 1950. Een werknemer van De Bevere, Gustav Laporte neemt een deel van het gereedschap over en begint een eigen bedrijf, dat hij in 1954 naar Kuurne verplaatst. In 1965 neemt Frans Van Overschelde het bedrijfje over.⁷⁰ Een andere werknemer van De Bevere zet in Schoten het bedrijfje 'De Kroon' op dat van 1947 tot 1961 kleipijpen produceert.⁷¹ In 1989 zet John Hinds nog een bedrijfje op in Menen dat kort daarop weer verdwijnt en een slechte kwaliteit pijp bij gebrek aan kennis aflevert. Alle pijpenmakerijen die na de Tweede Wereldoorlog opgezet zijn werken voornamelijk voor de lokale markt.

Afb. 11. Wingender Frères, Chokier, laatste kwart 19e eeuw. Onderaan pijp als eerste prijs voor een wedstrijd hanenkraaien "Le Coq Chanteur - 1er prix".

2.3. De ontwikkeling van het assortiment.

De vormoriëntatie van de Belgische pijpenmakers tot aan de Belgische onafhankelijkheid was sterk gericht op de Goudse pijp en bovendien waren er Duitse (Westerwald) en Noord-Franse (Pas de Calais) invloeden zichtbaar. Na de opkomst van de Franse figurale pijp ontstaat in de 2e helft van de 19e eeuw in België een dubbele oriëntatie, waarbij zowel aangesloten wordt op Goudse langstelige modellen als op de Franse figurale pijp. Dit is ondermeer zichtbaar aan de vele kopieën van succesvolle Franse modellen. De meer Duits georiënteerde figurale pijpen gaan een steeds onbeduidender aandeel innemen. Bovendien komen veel algemene internationale modellen in het assortiment. De korte modellen, die beter pasten bij het zich versnellende levensritme van de 19e eeuw kwamen steeds meer in trek. Reeds in het tweede kwart van de 19e eeuw begon in Frankrijk de opmars van de figurale pijp. De originaliteit, raffinesse en afwerking van deze pijpen was onovertroffen en behoort tot de fraaiste en fijnzinnigste van wat op dat gebied vervaardigd is. De vormgeving werd sterk beïnvloed door de Franse traditie van de beeldhouwkunst. Beroemde personen uit het openbare leven, zoals politici, beeldende kunstenaars, acteurs, maar ook historische en mythologische figuren en dieren staan model voor de duizenden verschillende pijpenkoppen. Dit paste in het Franse klimaat dat in die tijd sterk gericht was op authenticiteit en vernieuwing maar paste bovendien bij de belangrijke plaats die de mannelijke rookcultuur⁷² innam, waarbij engagement met de maatschappij met een figurale pijp gedemonstreerd kon worden.⁷³ In geen enkel land is de kwaliteit van de figurale Franse pijp geëvenaard. Waar de betere Franse pijp gekenmerkt wordt door originaliteit en authenticiteit, is in België in sterke mate imitatie van het Franse voorbeeld zichtbaar. Vaak slechter van vormgeving, maar wel met zorg afgewerkt. Vooral het uitbundig toepassen van glazuur is opvallend. De lage productiekosten in België, door lage loonkosten en de aanwezigheid van klei en brandstoffen in het gebied, lieten meer ruimte voor deze afwerking dan in de omringende productiecentra. Toch breekt de Belgische figurale

pijp in het buitenland niet door en blijft België in de 19e en 20e eeuw overwegend een netto importerend land voor kleipijpen. De geringe artistieke vernieuwing van de Belgische pijp en de afwerking met veel kleuren die een wat kitscherige indruk maakt, zal hier mede debet aan zijn.⁷⁴ De afzet op de binnenlandse markt van de betere figurale pijp was in het algemeen gericht op de meer welgestelden. In 1912 was de prijs, bij huis aan huis verkoop, van een gewone pijp 4 centimes. Een eerste klas pijp 5 centimes en een fraaie figurale pijp 10 centimes. In de Borinage (de arme mijnstreek) gold het roken van zo'n pijp nog als een exorbitante luxe en iedereen die een "Jacob", een "Napoleon" of een "Leopold II" had werd nagewezen.⁷⁵

Afb. 12. Jacques Henri Antoine Trees, Grivegnee, ca 1885-1895. Julien d'Andrimont, burgemeester van Luik (1867-1870 en 1885-1891).

Een nauwkeuriger blik op het palet van de Belgische productie leert bovendien dat in het segment van de duurdere figurale pijpen weinig afbeeldingen voorkomen van contemporaine personen die in het buitenland een voorname positie innamen. Bij de Franse pijpen komt het afbeelden van hedendaagse vooraanstaande personen, zoals politici, in de 2e helft van de 19e eeuw op.⁷⁶ In België wordt wel een aantal van deze modellen nagebootst, maar worden nauwelijks internationaal belangrijke personen afgebeeld die niet reeds eerder door de

Franse Pijpenmakers zijn weergegeven. Voor de interne markt wordt wel een aantal Belgische personages afgebeeld die op dat moment een rol van betekenis speelden, zoals de geliefde burgemeester van Luik, Julien d'Andrimont (1867-1870 en 1885-1891) of de romanschrijver Hendrick Conscience (1812-1883). Zo lijkt de duurdere Belgische pijp slechts gemaakt voor de eigen markt, sluit deze aan bij het Belgisch nationalisme en ontbreken de typische modellen die voor de export geschikt zijn. Hiermee ontbeert de nijverheid tevens de boegbeeldfunctie in het buitenland van deze pijpen. Met name geldt dit voor de export van de luxe pijpen in Europa en voor een klein deel ook in Noord-Amerika. Anders is het met de eenvoudige figurale pijp. Deze is, als aardig rokertje met veelal een op de internationale doorsnee smaak georiënteerde vormgeving, af te zetten op de binnenlandse en de buitenlandse markt. In het buitenland zal met name met Engelse en Duitse pijpen uit het Westerwald de hevigste concurrentieslag geleverd moeten worden. De eenvoudige en de traditionele pijpen kunnen zowel in het binnenland als in het buitenland worden afgezet bij respectievelijk de armere en de meer traditionele rokers. België heeft nooit een vooraanstaande exportpositie kunnen opbouwen. Op de markt van de dure figurale pijp ontbrak originaliteit, verfijning en oriëntatie op internationaal leidende personen en gebeurtenissen. De relatief lage kostprijs kon zo niet worden uitgebuit. Voor de eenvoudige pijpen gold dat daar de concurrentieslag reeds zeer hevig was en de productiekosten t.o.v. het goedkoop producerende Duitsland waarschijnlijk niet lager waren.

De relatief kleine Belgische bedrijven waren niet in staat om de grote exportorders op een geregelde basis te produceren. Alleen Barth realiseerde een grote export, voornamelijk met goedkope pijpen voor opkomende landen als Australië, Guinea en Californië. Echter in Australië werden de Belgische pijpen al vanaf de jaren zeventig van de 19e eeuw verdrongen door Schotse export producten.⁷⁷

De toename van het aantal stappen in het arbeidsproces dat gepaard ging met de afwerking met glazuur, lak of verf zal met name in de grotere bedrijven makkelijker te realiseren geweest zijn. Voor de duurdere pijpen waren meer handelingen nodig, was meer technische en commerciële kennis vereist en was ook meer kapitaal nodig. Alleen de grote bedrijven hadden voldoende personeel om de vereiste arbeidsdeling te realiseren die bij de productie van een breed assortiment hoort. Een breed assortiment vergt ook een grote investering in vormen. Export vereist bovendien vaak dat modellen die elders worden verlangd snel kunnen worden gemaakt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat bij de grotere bedrijven over het algemeen een compleet assortiment werd gemaakt terwijl de kleinere bedrijven zich vooral toedegen op de eenvoudiger modellen voor de lokale markt. Uitzondering in deze was Scouflair die zich vooral toedegen op hoogwaardige eenvoudige stevige en fraaie pijpen die met name in Noord-Frankrijk aftrek vonden. Opvallend is het nagenoeg ontbreken van figurale pijpen bij deze fabriek. Een uitzondering is een veelkleurige geglazuurde pijp met op de ke-

Afb. 13. Scouflaire à Nimy, laatste kwart 19e eeuw. Pijp met voorstelling van de Belgische kolonie Kongo.

tel een jager en op de steel een liggende leeuw, kennelijk geïnspireerd door motieven uit de Kongo. Aan het begin van de 20ste eeuw is het assortiment nog op dezelfde leest geschoeid. Het aantal figurale pijpen is sterk toegenomen en de lange pijpen verdwijnen meer en meer uit het assortiment. De Eerste Wereldoorlog brengt een forse klap toe aan de pijpennijverheid. De inspiratie van de helden van de grote oorlog vindt in en na de oorlog zijn weerslag in een groot aantal politieke pijpen.⁷⁸ Voor het eerst komen een aantal originele afbeeldingen van (buitenlandse) hoofdpersonen uit de recente geschiedenis op Belgische pijpen voor. Deze pijpen zijn o.a. afkomstig van de fabrieken van De Bevere, Wingender, Heurter en Leonard. Daarna is er weinig vernieuwing meer zichtbaar in het assortiment. Dit is inherent aan de teruggang van de pijpenindustrie.

Samenvattend kan dus gesteld worden dat de pijpennijverheid in het tweede en derde kwart van de 19e eeuw nog te weinig gericht was op het in de markt zetten van internationaal aansprekende pijpen en dat veel van de bedrijven te klein van omvang bleven. Export van aansprekende pijpen voor de Nederlandse en Franse markt hadden in die tijd kunnen zorgen voor de benodigde groei van de bedrijven om in de tweede helft van de 19e eeuw de grote orders van internationaal opererende exportfirma's aan te kunnen. Behalve Barth, die een zeer goed en rationeel geleid bedrijf leidde waar internationaal gevraagde modellen werden geproduceerd, was misschien met uitzondering van Wingender, geen van de Belgische bedrijven in staat om deze orders te verwerken. Ook de nationalistische oriëntatie heeft niet bijgedragen tot het verder uitgroeien van de pijpennijverheid in België.

Foto's Arjan de Haan, Ron de Haan en Bert van der Lingen.

Noten:

- 1 Moureaux, 1973, p. 138. Verder is gebruik gemaakt van de Winkler Prins Grote Wereldgeschiedenis.
- 2 Houtte, 1964, p. 263.
- 3 Veraghtert, 1980, p. 238.
- 4 Zanden, van en van Riel, 2000, p. 109 e.v.
- 5 Veraghtert, Antwerpen, blz. 240, 241.
- 6 Fraikin, 1981, p. 28, 40.
- 7 Fraikin, 1981: p. 43; Parys, 1999, p. 133 : In het cohier van de hoofdelijke belasting (Capitation) worden in 1689 tien pijpenmakers genoemd. Het is niet duidelijk of deze zelfstandig waren of deels in loondienst.
- 8 Fraikin, 1981, p. 71. Parys, 1992, p. 40, 41. Pottier, 1986, p. 17. Hoonacker, 1971, p. 239. Oost, 1982, p. 85. Moureaux, 1974, Caro, 2004, p. 102, 103.
- 9 Hoonacker, 1971, p. 239; Engelen, 1985, p. 10; Goderis, 1986, p. 62 – 64 en Goderis, 1996, p. 809 – 816
- 10 Fraikin, 1981, p. 72.
- 11 Algemeen Rijks Archief, Den Haag: Goldberg nr. 188.
- 12 Meulen, 1982, p. 6.
- 13 Duuren, 1997, p. 850. De terugval van het bedrijf van Pierre Chrétien Guyson in Poperinge van 24 arbeiders in 1810 naar 2 in 1811 wordt verklaard uit de hoge prijzen van de tabak. Het is de vraag of dit de enige verklarende factor is.
- 14 Bedoeld is klei uit het Westerwald. Hollandse pijpen zullen voor het overgrote deel Goudse producten zijn.
- 15 Fraikin, 1981, p. 36, 37.
- 16 Fraikin, 1981, p. 39. Oost, 1982, p. 86.
- 17 Veeckman, 1987, p. 3.
- 18 WS is een oorspronkelijk Gouds merk dat al vanaf de 17e eeuw gezet werd. Dit merk wordt in België veel geïmiteerd en moest de schijn van een Gouds product versterken.
- 19 Mordant, Andenne, blz 44.
- 20 De pijpenmakers uit Schoonhoven en Gorinchem voerden pijpen uit naar de Zuidelijke Nederlanden. Zie Oostveen & Stam, 2011, p. 80, 140.
- 21 Fraikin, 1981, p. 29.
- 22 Walker, 1977, p.281, 282.
- 23 Fraikin, 1981, p. 40.
- 24 Estat, au tarif des droits d'entrée et sortie sur les marchandises, manufactures & denrées du 21 décembre 1680. Bruxelles 1718. IISG/NEHA EHB 235/B/6(1). In dit archiefstuk is een "Liste van appretiatie" bijgebonden uit 1667. Dit betreft het recht van "convoy" voor de havens en zeegeaten van Vlaanderen. Hierin komen pijpen nog niet voor als waren waarop een recht wordt geheven. Het is dus aannemelijk dat de eerste in- en uitvoerrechten voor pijpen in de Zuidelijke Nederlanden dateren van 1680.
- 25 Versluys, 1981.
- 26 Duco, 1982, p. 13-14.
- 27 Lettre circulaire du 27 juillet 1751. Aantekening in : Estat, ou tarif des droits d'entrée sur les marchandises, manufactures & Denrées. Bruxelles, 1718. IISG/NEHA, EHB 235 /B/6(1). Vermoedelijk is dus tot die tijd het tarief van 1680 gehanteerd van 5% van de waarde. Het tarief van 1751 was gunstiger omdat eenvoudige pijpen relatief zwaarder werden belast en de duurdere soorten relatief minder. Dit sloot goed aan bij de behoefte om de eigen nijverheid te beschermen.
- 28 Parys, 1999, p. 115. Colenbrander, 1909, p. 625. Hierin wordt het 'Rapport van den toestand van Koophandel, Fabrieken en Landbouw in het Departement Holland' van 11 december 1806 aangehaald. Daarin wordt gesteld dat in de tweede helft van de 18e eeuw de invoer van Hollandse pijpen in de Oostenrijkse Nederlanden geheel vrij was. Dit kan gelet op het vorenstaande niet juist zijn. Tevens wordt in dit rapport van 1806 vermeld dat in Antwerpen vanaf 1770 op de Hollandse pijpen een recht van 17 stuivers per gros werd geheven. Mogelijk is het tarief van 1751 in 1770 verhoogd.
- 29 Colenbrander, 1909, p. 625. Meulen, 1982, p.6.
- 30 Het gaat daarbij vooral om betere kleisamenstellingen en betere oventechnieken.
- 31 Brugmans, 1956, p.352 en 353.
- 32 Engelen, 1986, p. 39.
- 33 Meulen, 1985, p. 45.
- 34 Idem. Vervalsing van pijpen van Verzijl uit Gouda.
- 35 Despriet, 1995, p. 68.
- 36 Meulen, 1985, p. 46.
- 37 Mordant, 1999, p. 44.
- 38 Fraikin, 1981, p. 23.
- 39 De import van Duitse pijpen vanaf 1831 was vrij klein. Het is dus maar de vraag of de import uit Duitsland in 1825 enige omvang van betekenis had. Mogelijk heeft Petit de concurrentie van de Duitse pijpen op de buitenlandse markt ondervonden. Veraghtert, 1980, p. 245.
- 40 Van Zanden, van Riel, , p. 239.
- 41 Van der Wee, 1970, p. 517.
- 42 Fraikin, 1981 ; Paris, 1992.
- 43 De opgegeven data zijn soms indicatief. Verplaatsingen van bedrijven, onvoldoende gegevens en overnames maken een precieze opgave soms niet mogelijk. Verwezen moge worden naar de reeds eerder genoemde literatuur.
- 44 De resultaten van de enquêtes bevatten vele fouten. Er is hier gekozen om niet te proberen deze te corrigeren omdat daarvoor onvoldoende gegevens beschikbaar zijn. Alleen voor 1910 en 1926 zijn enige correcties aangebracht, zie onderstaande noten.
- 45 Meulen, 1985; Brugmans, 1965; Recensement général, 15 octobre 1846; L'Annuaire de l'industrie belge 1848; Recensement général des industries et des métiers, 31 Octobre 1896 ; Recensement de l'industrie et du commerce, 31 décembre 1910 ; Enquête sur la situation des Industries. Établissements de 10 ouvriers et plus. 31 Octobre 1926; Recensement de l'industrie, 1930.
- 46 In de statistiek van 1910 zijn in Luik en Chokier geen bedrijven opgenomen. Echter uit Parys, 1999 blijkt dat Trees in Luik in 1906 twintig werknemers had en Wingender (Chokier) 50 werknemers.
- 47 In de enquête van 1926 is Namen genoemd als vestigingsplaats van een bedrijf met 21 werknemers. Hier kan alleen Andenne in de provincie Namen bedoeld zijn.
- 48 Stam, 1996, p. 976-981.
- 49 Duco, 1980, p. 10, 11.
- 50 Hammond, 1988, p.121.
- 51 Parys, 1999, deel II : p. 5 -7.
- 52 Parys, 1999, deel I : p.129.
- 53 Faure, 1836, p. 201. Opvallend is voorts dat in tegenstelling met de opmerking, in Faure, dat de Pijpen van Petit zo mooi als uit Gouda zijn in het 'Rapport du juri sur les produits de l'industrie belge, Bruxelles 1835 ' de pijpen van Petit aangeduid worden als voor verbetering vatbaar.
- 54 Duuren, 1997, p. 850-859.
- 55 Duuren, 1997, p. 850.
- 56 Duuren, 1997, p. 850-859; Anoniem,, 1863, p. 390; Chandelon, 1868, p. 84; Anoniem, 1872, p. 319 ; Bruyssel, E. van, Rapport sur l'exposition Internationale de Philadelphie, Bruxelles, 1877, p. 55.
- 57 Fraikin, 1981 , p. 55.
- 58 Mordant, 1999, p. 99 en Parys, 1999, p. 123.
- 59 Mordant, 1999, p. 78.
- 60 Fraikin, 1981, p. 35.
- 61 Chandelon, 1868, p. 85.
- 62 Anoniem, 1872, p. 319.
- 63 Ter vergelijking: in 1905 produceerden Wingender en Trees samen ca. 41.000 gros per jaar. Paris, 1999, deel I: blz. 129.
- 64 Parys, 1992, p. 35 en Walker, 1977, p. 283.
- 65 Tymstra, 1975, p. 9.
- 66 De vraag naar schiettentpijpen was kennelijk zo groot dat Heurter eind juli 1912 bij Goedewaagen in Gouda 60 kisten uitschotpijpen bestelde. Sahn, Goedewaagen archief 206
- 67 Hoonacker, 1971, p. 242.
- 68 Parys, 1998; Mordant, 1999.
- 69 Hoonacker, 1971, p. 242 en 243.
- 70 Tijnstra, 1984, p. 81-86.
- 71 Stam, 1998, p. 976 – 981.
- 72 Stam, 2001, p. 49 –53. Stam, 2000, p. 1163 –1168.
- 73 Dat smaak zeer subjectief is bewijst wel het juryrapport van de wereldtentoonstelling van 1851 in Londen (Anoniem 1852, p. 672-673). Ondanks de eervolle vermelding is het juryrapport opmerkelijk negatief over de producten van Fiolet (St-Omer, Frankrijk) die thans gerekend worden tot de mooiste kleipijpen die ooit gemaakt werden: 'For a large assortment of clay pipes exceedingly well-made. The bowls are mostly in the form of heads, some intentionally grotesque, and others intended to represent eminent personages, scarcely less so, on account of the eyes being picked with two dots of black. These pipes are not remarkable for any of that excellent taste usually displayed by the French'. Ook de zeer fraaie pijpen van Dumeril (Frankrijk, St-Omer) kwamen er niet beter af: 'These pipes are more remarkable for their cheapness and very excellent manufacture, than for any beauty of design'. Het grote verschil tussen de geglazuurde Franse pijpen en de Belgische is dat bij de Franse pijpen veel ingetogener met het glazuur werd omgegaan. Nu maar ook vroeger maakte de Belgische geglazuurde pijp hierdoor veelal een kitscherige indruk.
- 74 Fraikin, 1981, p. 27.
- 75 Stam, 2001, p. 49.
- 76 Courtney, 2009, p. 12.
- 77 Stam, 1999; Paris, 1992.

Literatuur:

- Anoniem, 1852. Exhibition of the works of industry of all nations 1851. *Reports by the juries*. London.
- Anoniem, 1863. Exposition Universelle de Londres en 1862. *Documents et Rapports*. Bruxelles.
- Anoniem, 1872. Exposition Internationale de Londres en 1871. *Rapport des Délégués Belges*. Tome premier. Oeuvres D'Art Céramique. Bruxelles.
- Brugmans, I. J., 1956. *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*. Den Haag.
- Bruyssel, E. van, 1877. *Rapport sur l'exposition Internationale de Philadelphie*. Bruxelles.
- Caro, J., 2004. *La pipe en terre Wallonie – Bruxelles – Flandre*. Identification et Datation. Bruxelles.
- Chandelon, J. T. P., 1868. Exposition Universelle de Paris en 1867. *Documents et Rapports*. Tome II. Bruxelles.
- Colenbrander, H. T., 1909. *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 – 1840*. Vijfde deel, tweede stuk. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Den Haag.
- Courtney, K., 2009. Australia. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 2.
- Despriet, Ph., 1995. Pijpen- en pottenbakkerij in Kortrijk / Overleie (1686 – 1950). De noodopgravingen van 1994 en 1995. *Archeologische en Historische monografieën van Zuid-West-Vlaan deren deel 33*. Kortrijk.
- Duco, D., 1980. De historie van de Gambier fabriek. *Pijpelijntjes VI* (2), p. 1-14
- Duco, D. H., 1982. Belastingheffing om concurrentie te beslechten. *Pijpelijntjes VIII*(3), p. 2-17.
- Duuren, L. van, 1997. Deelname van Belgische pijpenmakers aan tentoonstellingen. *Pijpelogische Kring Nederland (PKN)* 19 (75).
- Engelen, J.P.A.M., 1985. *Afstammelingen van Westerwaldse pijpenmakers in beide Limburgen en Pijpenfabriek Trumm-Bergmans te Weert*. Monografie PKN.
- Engelen, J., 1986. "....Wij vinden hier pijpen, waer is den Toeback...". RAM rapport 2, Maaseik.
- Fraikin, J., 1981. Pipe makers in Wallonia. In: Davey, P.: *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe V. Europe* 2. BAR International Series 106(i).
- Faure, M.M., Gressin-Dumoulin en Valerius, 1836. *La Belgique Industriël, compte rendu de l'exposition des produits de l'industrie en 1835*. Bruxelles.
- Goderis, J., 1986. Harpmuziek van David in Roeselare naar David in Zonnebeke. *PKN* 9 (35).
- Goderis, J., 1996. Een pijpenstort gevonden in de Meelstraat in Roeselare. *PKN* 19 (73).
- Hammond, J., 1988. *Registered and Patented Clay Tobacco Pipes*. Eigen uitgave.
- Hoonacker, E. van, 1971. Kortrijkse pijpen. *De Leiegouw XIII* (3,4).
- Houutte, J. A. van, 1964. *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*. Antwerpen.
- Meulen, J. van der, 1982. De pijpenmakerijen in de Franse tijd. *PKN* 5 (17), p. 5-9.
- Meulen, J. van der, 1985. Pijpenmakers en hun merken in de eerste helft van de 19e eeuw. *PKN* 8(30).
- Mordant, R., 1999. *La Pipe en terre d'Andenne et ses marques*. Andenne.
- Moureaux, M. P., 1973. *Le commerce entre la France et les Pays-Bas Autrichiens dans la seconde moitié du 18 siècle*, blz. 138. *Congres Aires et Structures du commerce français au 18 siècle*. Université Lyon II, Paris.
- Moureaux, P., 1974. *La Statistique industrielle dans les Pays-Bas Autrichiens à l'époque de Marie-Thérèse*. Bruxelles.
- Oost, T., 1982. Tentoonstellingscatalogus. *Van Nederzetting tot Metropool*. Volkenkunde Museum, Antwerpen.
- Oostveen, J. van & Stam, R. D., 2011. *Productiecentra van Nederlandse Kleipijpen. Een overzicht van de stand van zaken*. Delft.
- Parys, F. van, 1992. *Les pipes en terre Belges. Des Images a fumer*. Eigen uitgave, Luik.
- Parys, F. van, 1998. *Pipes et Tabac en Région Namuroise*. Eigen uitgave.
- Parys, F. van, 1999. *Pipes et Tabac en Région Liégeoise*. Eigen uitgave, Luik.
- Pottier, W., 1986. *Antwerpse pijpenmakers in de 18e eeuw*. Catalogus Vier eeuwen roken, Volkenkundemuseum. Antwerpen.
- Stam, R. D., 1998. Culottage of een "Hänschen" rauchen. *PKN* 20(80): p. 976-981.
- Stam, R. D., 1999. *Pijp en Politiek*. Tentoonstellingscatalogus Stedelijke Musea Gouda.
- Stam, R.D., 2000. De veranderende positie van de politieke pijp door de eeuwen heen. *PKN* 22 (87).
- Stam, R. D., 2001. Tonpfeifen und Politik. Die Bedeutung der Politischen Pfeife im 19. Jahrhundert. *Knasterkopf* 14.
- Tijmstra, F., 1975. *Pijpen uit Andenne, met nieuwe vondsten uit Andenelle*. Eigen uitgave, Volendam.
- Tijmstra, F., 1984: Pijpenfabriek "De Kroon". *PKN* 6(24).
- Veeckman, J., 1987. Pijpenbakken in de 18e eeuw. *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerkzaamheden, kathedraal van Antwerpen, nr. 2*.
- Veraghtert, K., 1980. Antwerpen en de Belgische revolutie. *Spiegel Historiae*, 15(4).
- Versluys, L., *Het kleiboek, oude technieken en nieuwe mogelijkheden*. Leuven, 1981.
- Walker, I. C., 1977. *Clay Tobacco Pipes, with particular reference to the Bristol industry*. Canada.
- Wee, H. van der, 1970. België's economische groei in structureel perspectief. *Spiegel Historiae*, 5(10).
- Zanden, J.L. van en Riel, A. v., 2000. *Nederland 1780-1914. Staat instituties en economische ontwikkeling*. Amsterdam.

Waarom de ontwikkeling van de pijpenijverheid in België zo anders was als die in Nederland / Why the development of the pipe industry in Belgium was so different of that in the Netherlands

Ruud Stam

The development of the Belgium clay pipe industry was quite different from the Dutch. In the 17th and 18th century, Belgium clay pipe production was on a small scale and was located in a number of towns but was only for the local market. There were no skilled craftsmen and the quality of the pipes was very poor. The economic circumstances, especially during Spanish rule, were not stimulating, as many people could not afford quality pipes. At the end of the 17th century the number of pipe makers diminished due to the bad economic situation in the southern Low Countries. In the 18th century the tide turned and the number of pipe makers rose. But the quality of the pipes was still inferior. Local pipes were brittle, often discoloured and deformed. After French rule, the quality of the pipes improved. Under Dutch rule pipe making skills improved considerably. The pipe forms were influenced by the Dutch pipes. After the Belgium independence the industry reached its zenith. Belgian pipe makers increasingly imitated French pipes. In the third quarter of the 19th century the Belgium pipe makers made few original models that were designed for the international market. The main concentration was on the Belgium market. The abundant use of glaze on Belgium pipes was not appreciated in other countries. This made it difficult to sell pipes abroad. Only Désire Bart from Andenne and Wingender from Chokier exported many pipes as they had the only factories that were big enough to produce for international pipe traders. After 1890 the pipe industry dwindled.

